

УДК 069.02:39 (477.87) «1960/1980»

СТВОРЕННЯ МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ І ПОБУТУ В УЖГОРОДІ ТА РОЗШИРЕННЯ МЕРЕЖІ ЕТНОГРАФІЧНИХ ЕКСПОЗИЦІЙ У ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ (60-80-ті рр. ХХ ст.)

Кузьма В. В. (Ужгород)

У статті досліджується процес створення й розвитку першого музею під відкритим небом у місті Ужгороді на початку 60-х рр. ХХ ст. Проаналізовано основні позитивні та негативні наслідки тогочасної політики музейної справи. Також показано створення аналогічних комплексів та етнографічних експозицій на Закарпатті, їх діяльність та перспективи розвитку.

Ключові слова: скансен, музеї під відкритим небом, етнографічний музей, хата-музей, експозиція, народна архітектура, побут.

В умовах, коли різні народи та їхні культури зазнають впливу потужного світового процесу, що дістав назву глобалізації, особливої актуальності набуває проблема збереження архетипів етнічної самоідентифікації. Одним зі шляхів вирішення даного питання є вивчення суспільством своєї

культурної спадщини.

Унікальні соціально-культурні комплекси, якими є скансени, спрямовують свої зусилля на збирання і вивчення пам'яток архітектури, народного побуту, культури, що робить їх важливим чинником збереження історичної та етнокультурної

спадщини будь-якої країни. Специфіка діяльності музеїв просто неба полягає у комплексній презентації національної народної культури, архітектури, предметів побуту, знарядь праці, ужиткового мистецтва. Тобто, створюється певна модель середовища, ландшафту тощо. Це, безперечно, є стимулом для відвідування таких музеїв [17, с. 2].

Перші музеї під відкритим небом на території України були засновані на початку 60-х рр. ХХ ст. І кожен з них має свою історію, виписані в ній людські долі.

У цей час ідея започаткувати музей під відкритим небом та зберегти пам'ять про життя і побут предків у вигляді старовинного села виникла й на Закарпатті. Активна розбудова в краї сільських населених пунктів вела до зникнення цінних пам'яток народної культури минулих століть: під загрозою зникнення опинилися житлові, господарські і технічні споруди, знаряддя праці, вироби народного мистецтва. Збереження цінних пам'яток стало необхідністю [14, с. 118].

Тож 12 жовтня 1965 р. Закарпатський облвиконком, ідучи назустріч побажанням громадськості краю, прийняв рішення про будівництво в м. Ужгороді музею народної архітектури і побуту [13, с. 109].

Складаючи тематико-експозиційний план музею-села і будуючи його експозицію, науковці були зорієнтовані на розкриття складного історичного розвитку Закарпаття, локальних особливостей матеріальної культури західного регіону України, релігійної різноманітності, культур національних меншин, які компактно проживали з корінним населенням краю [1, с. 5]. Все це створювало певні труднощі, позаяк усе багатство та розмаїття культури Закарпаття потрібно було логічно на науковій основі ув'язати в рамках одного скансена [14, с. 118].

Виникло й питання про місце розташування такого музею. Дискусію про те, де бути музею – біля Горянської ротонди чи поблизу Ужгородського замку, – було припинено адміністративним волевиявленням тогочасного керівництва області. Воно прийняло рішення розмістити музей біля Ужгородського замку. Цей вибір було мотивовано фактом близькості до центру міста та наявністю цілком достатньої території для розміщення музею (3,5 га). Згодом у 1970-і рр. виносилася ідея про перенесення музею на територію між селами Оноківцями та Оріховицею Ужгородського району, але вона не знайшла підтримки з боку керівництва. Однак створенню музею передували трагічні події: на виділений для розміщення його експонатів території було скоєно нечужаний акт вандалізму. Згідно з рішенням Ужгородської міської влади, тут було знищено цвинтар, де було поховано шанованих духовних осіб і визначних громадських діячів греко-

католицького віросповідання. Серед інших там була могила дружини о. А. Волошина – Ірини Волошиної-Петрик. Ще раніше було зруйновано каплицю, яка зараз розташована в музеї [9, с. 14].

Обласна Рада депутатів трудящих прийняла рішення про закупівлю об'єктів від громадян та забезпечення перевезення і розміщення цих будівель у музеї. Таке рішення сприяло тому, що об'єкти відкритої експозиції музею при перевезенні на нове місце анітрохи не втрачали свого природного характеру, краси і виразності оригіналу.

Успіх будівництва музею в Ужгороді пов'язаний передусім з підтримкою цієї справи громадськими, партійними і державними організаціями, а також широким загалом області.

Організаторам музею знадобилося п'ять років, щоб знайти, перевезти з різних районів області і встановити тут сім жител, шість садиб, водяний млин, кузню та зібрати величезну кількість експонатів (меблі, знаряддя праці, предмети побуту, одяг тощо) [14, с. 14]. Було обстежено десятки сіл, садиб, окремі будівлі, щоб перевезти в музей найбільш цінні пам'ятки народної культури [2, с. 5].

Біля джерел створення музею стояли: народний художник України Федір Манайло, краєзнавець Петро Сова, етнографи Михайло Тиводар, Павло Федака, Михайло Мазюта, архітектор Володимир Сікорський, працівники обласних виконавчих органів Василь Русин, Василь Керечанин та інші. Значний вклад у будівництво, збір експонатів та створення експозиції вніс перше покоління працівників музею, зокрема Марія Пеняк, Іван Попович, Семен Поляк, Юрій Керецман, Василь Драгун, Ганна Сливка, Михайло Ігнатей та інші.

Неоціненну допомогу у спорудженні музею надали лісокомбінати і колгоспи області, які долучилися до демонтажу, перевезення і встановлення в експозиції зразків старовинних будівель. Також були залучені й народні майстри. А власник бойківської хати із села Гусного Великоберезнянського району Михайло Свердлович сам розбирав і встановлював у музеї свою хату початку ХІХ ст. Це була перша хата, «поселена» в музейну експозицію [13, с. 109].

1969 р. виконавчим комітетом Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих було прийнято рішення про будівництво і центрального павільйону музею [5, с. 363].

Напередодні відкриття музею повномасштабної експозиції закарпатського села ще не було, але за вказівкою партійного керівництва області в адміністративній будівлі музею у двох виставкових залах площею 230 м² необхідно було розробити і створити експозицію на тему: «Досягнення Закарпаття в галузі промисловості, сільського господарства, науки, освіти і культури за роки Радянської влади». Важливим напрямком

експозиційної діяльності того часу було відтворення не традиційної народної спадщини закарпатського села, а заідеологізованої радянської культури і радянського способу життя [1, с. 5].

У червні 1970 р., в дні святкування 25-річчя возз'єднання Закарпаття з Україною, музей було урочисто відкрито для відвідувачів [3, с. 1]. У день відкриття музею народної архітектури і побуту тут зібралися члени бюро обкому і міськкому Компартії України, члени виконкомів обласної і міської Рад депутатів трудящих, відомі краєзнавці області, представники громадськості, делегації з інших областей та з-за кордону. З вітальним словом першим виступив голова виконкому Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих В. П. Русин, який виніс подяку будівельникам та всім, хто взяв участь у створенні цього закладу. Почесну місію відкрити музей та урочисто перерізати червону стрічку мали Голова президії Верховної Ради Української РСР О. П. Ляшко та перший секретар Закарпатського обкому Компартії України Ю. В. Ільницький [3, с. 1].

Зразки народного будівництва і предмети побуту, що експонуються в музеї, охоплюють період з XVIII до середини XX ст. З обох боків неширокої дороги на невеликій території було розміщено шість садиб та сім жител. У відповідних місцях розташовано водяний млин, кузню, церкву, корчму, школу. До кожного об'єкта ведуть стежки. Планування музею подібне до географічної карти Закарпаття: із заходу на схід розміщені пам'ятки народного зодчества і побуту українців низовини та передгір'я, далі – угорців і румунів, потім – українських етнографічних груп гуцулів і бойків [2, с. 7].

Народну архітектуру і побут українців низовинних та передгірних районів представлено садибами із сіл Оріховиці Ужгородського, Ракошина Мукачівського, Довгого Іршавського, Стеблівки Хустського, Бедевлі Тячівського, Тибави Свалявського районів [20, с. 51].

Народне будівництво гуцулів Закарпаття репрезентоване садибою-граждою із села Стебного і хатою із селища Ясінів Рахівського району [20, с. 54].

Народне зодчество бойків Закарпаття представлено хатами із сіл Рекіти Міжгірського, Гукливого Воловецького та садибою із села Гусного Великоберезнянського районів.

Народне житло угорців Закарпаття представлено дерев'яною хатою 1879 р. із селища Вишкова Хустського, а румунів – такою ж зрубною хатою початку XX ст. із села Середнього Водяного Рахівського районів [20, с. 56-57].

Окрасою музею є унікальна пам'ятка дерев'яного зодчества – Михайлівська церква, зведена 1777 р. в селі Шелестові Мукачівського району. 1927 р. цей храм було перевезено в Мука-

чево, а 1974 р. – в Ужгород, на територію музею.

Інтер'єри пам'яток народного будівництва, що представлені в музеї, у більшості випадків зібрані з різних сіл того чи іншого етнографічного району. В окремих випадках разом із хатою в музей переносилася й частина збереженого старого інтер'єру, наприклад, традиційні меблі. У кожній садибі чи хаті відтворено типові для відповідної етнографічної групи напрямки селянського господарства, ремесел і промыслів селян. При цьому збережено не тільки історико-етнографічну правдивість селянського побуту, але й художньо-естетичні традиції, притаманні інтер'єру народного житла [14, с. 120].

З відстані часу, звісно, виникає питання: як того часу могло статися, що в рамках існуючої тоді антинаціональної тоталітарної системи в Ужгороді постав яскраво виражений національний музей? Напевно, однією з причин було обмежене розуміння тодішніми комуністичними ідеологами характеру спрямування музею як наочного свідчення бідності закарпатців у дорадянські часи (ця думка постійно посилено нав'язувалася, що знаходило вияв і в науково-освітній роботі музею – екскурсіях, лекціях, виставках тощо). Другою важливою причиною, можливо, є те, що засновники музею знайшли в собі вміння і мужність чинити опір офіційній течії у формі щоденної праці зі збору цінних пам'яток та їх відповідного показу в експозиціях музею – як невмирущості народних творінь і самого народу [13, с. 112].

Перед колективом музею було поставлено безліч першочергових завдань. Серед них – належне облаштування фондосховищ, вирішення питання опалення та освітлення об'єктів, належне ведення документації пам'яток та інші.

Ознайомитися зі змістом і тематичними розділами експозицій, виявити місце етнографічних експонатів у тогочасній експозиційній практиці дав змогу путівник «Закарпатський музей народної архітектури і побуту», виданий видавництвом «Карпати». Було також виготовлено значок «Закарпатський музей-село» [7, с. 4].

У 70-80-х рр. XX ст. Закарпатський музей архітектури і побуту активно розпочав науково-збиральницьку діяльність. Важливе значення мало наукове опрацювання пам'яток, які стали основою формування фондової колекції музею, тематичної структури музейного села. На той час науковою роботою в музеї керувала людина, віддана справі збереження і відродження національних традицій українського народу, матеріальної і духовної культури Закарпаття – Павло Михайлович Федака, а директором був Василь Станіславович Шеба.

На той час на Закарпатті ще залишилася значна кількість хатин, вік яких сягав за 100, а то й 200 років. Перевезти всі такі хати в музей було неможливо, тому постала необхідність зберігати їх

на місцях. Так, працівники Закарпатського музею народної архітектури і побуту через засоби масової інформації часто зверталися до громадськості із закликом до створення подібних етнографічних осередків у селах. Ними було запропоновано взяти за основу архітектурні пам'ятки і навколо них побудувати невеликі музеї під відкритим небом. Місцеві музеї могли б детально з великою точністю відтворити різні сторони життя й побуту селян, заняття, народні промисли, характерні для того чи іншого району, села: мисливство, рибальство, виноградарство тощо; більше того, музей великого масштабу був не в спроможності вирішити такі завдання.

Також було запропоновано створювати локальні етнографічні музеї районного масштабу, взявши за основу історико-етнографічно-територіальний принцип. Наприклад, у м. Рахові можна було би створити музей гуцульського народного будівництва, показати в ньому кращі зразки народної архітектури, народні промисли. Або ж в одному з румунських сіл організувати музей, який би найповніше представив культуру румунів Закарпаття [21, с. 4].

Отже, у другій половині 60-70-х рр. ХХ ст. на Закарпатті входить у практику створення етнографічних експозицій в окремих давніх спорудах. Зокрема, такі хати-музеї було створено в селах Антонівці Ужгородського району, Зубівці Мукачівського району, Осії, Довгому Іршавського району, Тернові, Нересниці Тячівського району, Горінчеві Хустського району, Щербовці Воловецького району та інших [8, с. 4].

1974 р. в с. Тернові Тячівського району з нагоди 50-річчя утворення Союзу РСР було відкрито перший у районі історико-краєзнавчий музей, а старенький житловий будинок, що був розташований майже в центрі села, було перетворено на хату-музей. Над збереженням історико-культурної спадщини села працювала спеціальна депутатська комісія з охорони пам'яток і природи при Тернівській сільській раді [15, с. 4].

Сільський музей народної архітектури і побуту 1975 р. було відкрито в с. Петрушеві, також на Тячівщині. Тут були представлені макети будівель ХVIII ст. і сучасних будинків разом із господарськими спорудами та речами побуту. У створенні макетів брали участь учителі та учні місцевої школи, а також колгоспні теслярі [10, с. 4].

1968 р. гурток червоних слідопитів Довжанської школи Іршавського району розпочав збір експонатів з метою створити в майбутньому музей під відкритим небом. Директор школи Ю. Лапко з колишнім головою сільради І. Пилипом відшукали стару хату, збудовану 1857 р., і розпочали науково-дослідну та збиральницьку роботу. В результаті було зроблено опис тридільної хати (світлиця, сіни й комора) та відтворено її інтер'єр. Відтак 22 жовтня 1977 р. довгоочікуваний музей було відкрито [12,

с. 2]. Поступово хата-музей поповнювалася новими експонатами. Вона стала живим свідком, де можна було показати, як колись жили наші батьки та діди. У хаті було репрезентовано деякі меблі, ліжко, сусік, який служив і як стіл і як шафа, домоткані рушники, одяг, взуття – дерев'яні боти й гумові постолі. Відвідування музею викликало у відвідувачів глибоку повагу до своїх предків [16, с. 5].

Гордістю Закарпаття є і створений 1978 р. Затисянський етнографічний музейний комплекс, що розміщений у с. Форкошфольо Виноградівського району. На сьогодні цей музей носить почесне звання «Народний» [9, с. 2]. Це чи не єдиний заклад краю, який прагне достовірно передати історію місцевої угорської громади та народну культуру сіл Затисянщини, колишнього комітату Угоча [3, с. 1]. Фундатором цього музею була Ельвіра Людвігівна Біров. Вона також була головним ініціатором будівництва у с. Петрові, поряд із історичним музеєм, у колишньому парку-маєтку музею під відкритим небом. Тут було встановлено п'ять будівель, зокрема й водяний млин [11, с. 4]. Музейний комплекс був місцем проведення багатьох масових заходів – зустрічей із передовиками колгоспного виробництва, тематичних вечорів, екскурсій. У книзі відгуків зустрічаються подяки від гостей з Москви, Львова, Будапешта, Братислави, Софії тощо. Сьогодні тут залишилися тільки три садиби – будинок заможного селянина, сільська школа та хатина батрака – що представляють кращі зрізки народної архітектури і побуту кінця ХІХ - початку ХХ століть [3, с. 1].

Створення тематичних етнографічних експозицій сільських та районних музеїв розширює та поглиблює розробку етнографічної проблематики, сприяє збереженню народної традиційної культури в її локальних проявах. Оригінальний меморіально-етнографічний осередок, що розкриває історію народної шкільної освіти, було засновано в селі Зарічеві Перечинського району. Музей створено зусиллями місцевої вчительки, відомого ентузіаста музейної справи краю Ж. О. Сухоліт. У приміщенні старої школи відтворено квартиру вчителя та класну кімнату народної школи за часів, коли Закарпаття входило до складу Австро-Угорщини та Чехословаччини [18, с. 244]. З високим художнім смаком були тут оформлені близько 30 стендів, що розповідали про поетапний розвиток освіти в селі від її зародження до сьогодні. В цьому музеї було зібрано багато унікальних експонатів, серед них фотографії колишніх учнів, старі навчальні посібники, зошити, шкільне приладдя, грифельна дошка, учбові програми тощо [19, с. 22]. Тут жила і вчителювала українська поетеса Марійка Підгірянки (літературний псевдонім М. О. Домбровської). У музеї зібрано чимало пам'ятних речей, які їй належали. З погляду використання досвіду народної педагогіки в цьому осередку зібрано багато корисного [18, с. 244].

Також у цьому селі 1985 р. було створено ще один цікавий музейний комплекс «Лемківська садиба». Хата збудована 1902 р. із букових колод. До комплексу забудови входять жила частина (хижа, сіни й комора) та господарські приміщення (стодола, хлів і хлівець), розташовані в одному ряду, під спільним дахом. Саме такий тип забудови характерний для етнографічної групи лемків. У хаті зібрані предмети побуту, які відтворюють матеріальну культуру лемків початку ХХ ст.: в сінях – дерев'яна ступа, жорна, великі дерев'яні миски, діжки для капусти із солом'яною кришкою, в коморі – старовинні столярські інструменти, дерев'яні бочки, посуд, чоботи, в кімнаті – стіл, різьблене ліжко, шафа, дерев'яна колиска, зроблені руками господаря [19, с. 23]. 1988 р. етнографічному музею «Лемківська садиба» в селі Зарічєві було присвоєно звання «Народний музей» [6, с. 1].

Найважчим та перехідним періодом для музейництва на Закарпатті були 80-90-ті рр. ХХ ст. Та слід зазначити, що цього часу саме в Закарпатському музеї народної архітектури і побуту, на відміну від багатьох інших музеїв, не було втрачено жодної пам'ятки народного будівництва. Принциповими в роботі наукових працівників були завдання відтворити в експозиції, в інтер'єрах музейних хат-об'єктів традиційну спадщину, особливості етнічного розмаїття культури населення Закарпаття [1, с. 8].

Сьогодні вкрай необхідне почуття великої відповідальності всього суспільства за долю пам'яток нашого народу, які невблаганно зникали і зникають з нашої землі. Потрібне також непереморне бажання за будь-якої ціни зберегти для нащадків світ предків, красу рідної землі і пам'ять про минуле Закарпаття.

1. Андял Г. В. Сторінки історії музею / Г. В. Андял // Закарпатському музею народної архітектури та побуту – 35 років: Збірник наукових праць. – Випуск 1. – 2005. – С. 106.
2. Байрак Я. М. Закарпатський музей народної архітектури і побуту: Путівник / Я. М. Байрак, П. М. Федака. – Ужгород, 1986.
3. Варваринець М. В. Дороги красных следопытов / М. В. Варваринець / Путеводитель по маршрутам экспедиции «Моя Родина – СССР» в Закарпатской области Украинской ССР. – Ужгород: Карпаты, 1984. – 144 с.
4. Відкриття музею на Замковій горі // Закарпатська правда. – 1970. – № 149, 28 червня. – С. 2.
5. ДАЗО. – Ф. 145. – Оп. 14. – Од. зб. 2865. – Арк. 382.
6. ДАЗО. – Ф. 1713. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 6.
7. ДАЗО. – Ф. 1713. – Оп. 1. – Од. зб. 5. – Арк. 28.
8. Каднічанський Д. Скансени України / Д. Каднічанський // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2010. – № 16, квітень. – С. 4.
9. Кальницький А. Спогад не у всьому святковий / А. Кальницький // Срібна земля. – 1995. – № 25, 24 червня. – С. 14.
10. Костович М. Музей гірського села / М. Костович // Закарпатська правда. – 1975. – № 165, 17 липня. – С. 4.
11. Мазюта М. Історію увічнюють експонати / М. Мазюта // Закарпатська правда. – 1982. – № 212, 15 вересня. – С. 4.
12. Матола М. Нове життя старої хати. / М. Матола // Молодь Закарпаття. – 1981. – № 125, 17 жовтня. – С. 2.
13. Михайлович П. Скарбниця народної мудрості і краси. / П. Михайлович // Календар «Просвіти» на 1995 рік. – Ужгород, 1995. – С. 109.
14. Найпавер К. Музей на замковій горі / К. Найпавер, П. Федака // Советская этнография. – 1979. – № 4. – С. 118.
15. Рекіта І. На варті народного багатства / І. Рекіта // Закарпатська правда. – 1974. – № 36, 12 лютого. – С. 4.
16. Сенинець О. Що маємо не бережемо, втративши не плачемо, або Спогад про Довжанський музей / О. Сенинець // Новини Закарпаття. – 1998. – № 121, 11 серпня. – С. 5.
17. Скансени України як перспективні об'єкти музейного туризму та осередки збереження етнобуття в умовах глобалізації (оглядова довідка за матеріалами преси, Інтернету та неопублікованих документів 2011-2013 рр.) / ДЗК. – Випуск 5/6. – 2013 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.nplu.org>.
18. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України: становлення і розвиток / Г. А. Скрипник. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 246.
19. Сусленко Н. Три музеї одного села / Н. Сусленко, В. Рац // Культурологічні джерела. – 2008. – № 3. – С. 23.
20. Федака П. Пам'ятки Замкової гори / П. Федака. – Ужгород, 1999. – С. 58-59.
21. Федака П. Стояти хатам у музеях / П. Федака // Закарпатська правда. – 1973. – № 16, 20 січня. – С. 4.

РЕЗЮМЕ

СОЗДАНИЕ МУЗЕЯ НАРОДНОЙ АРХИТЕКТУРЫ И БЫТА В УЖГОРОДЕ И РАСШИРЕНИЕ СЕТИ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ЭКСПОЗИЦИЙ В ЗАКАРПАТСКОЙ ОБЛАСТИ (60-80-е гг. XX в.)

Кузьма В. В. (Ужгород)

В статье исследуется процесс создания и развития первого музея под открытым небом в городе Ужгороде в начале 60-х гг. XX в. Проанализированы основные положительные и отрицательные последствия тогдашней политики музейного дела. Также показано создание аналогичных комплексов и этнографических экспозиций на Закарпатье, их деятельность и перспективы развития.

Ключевые слова: скансен, музеи под открытым небом, этнографический музей, дом-музей, экспозиция, народная архитектура, быт.

Ключові слова: скансен, музеї під відкритим небом, етнографічний музей, хата-музей, експозиція, народна архітектура, побут.

SUMMARY

CREATION OF UZHGOROD MUSEUM OF FOLK ARCHITECTURE AND MODE OF LIFE AND NETWORK EXPANSION OF ETHNOGRAPHIC EXPOSITIONS IN TRANSCARPATHIAN REGION (60-80 YEARS OF THE XX CENTURY)

V. Kuzma (Uzhhorod)

The article examines the creation and development of the first open-air museum in the city of Uzhgorod in early 60th of the XX century. It analyzes all the positive and negative consequences in museology of that time. Likewise creation of similar complexes and ethnographic expositions in Transcarpathia, their activities and prospects of development.

Key words: skansen, open-air museums, ethnographic museum, house museum, exposition, folk architecture, mode of life.